

Acht jaar normen-en-waardendebat

Een van de markantste onderdelen van het premierschap van Jan Peter Balkenende bestond uit het agenderen van normen en waarden. Te midden van wisselende coalities vormde de nadruk op waarden en normen een constante factor – zij het één met een bepaald niet onbesproken verloop.

door *Theo Boer*

De auteur is universitair docent ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) te Utrecht.

HET BEGRIPPENPAAR ‘NORMEN EN WAARDEN’ is zo oud als de moderne tijd. Onder ‘waarden’ verstaan we ‘nastrevenswaardige standen van zaken’. Een parallel met idealen dringt zich op, ware het niet dat deze een bijklank van onbereikbaarheid hebben, iets wat bij waarden niet het geval is. Waarden worden gerealiseerd met behulp van, onder meer, normen.¹ Normen nemen veelal de vorm aan van morele, sociale, professionele en juridische gedragsregels en zijn daarmee concreter én meer tijdgebonden dan waarden: hun bruikbaarheid kan van de ene op de andere context ineens afgedaan hebben. In bijna elke cultuur wordt het als een waarde gezien om respect te betuigen aan iemand die je ontmoet. Maar hoe doe je dat in een concrete context: door het geven van een hand of juist niet, door een kus (of twee, of drie, op de wang, de mond of de hand), een omhelzing, een buiging, een blik of juist het afwenden daarvan? En zo kan ook een grapje, een cadeautje, een knipoog, ja zelfs een boertje in de ene cultuur heel anders worden opgevat dan in de andere. Goed om van die verschillen kennis te nemen, natuurlijk, maar in een multiculturele samenleving is het wederzijds benoemen van verschillen niet genoeg. De Brit mag dan nog zo verknocht zijn aan links rijden, als hij als toerist op het Europese vasteland aan die gewoonte wenst vast te houden, brengt hij zichzelf en anderen in gevaar.

Nu heeft zowel de Brit als de Nederlander met twee zo uiteenlopende verkeersnormen tenminste nog één en dezelfde waarde voor ogen: welzijn. Maar soms zijn culturen en religies het ook over de waarden oneens. Neem het denken over beledigen of eerlijkheid: in het ene land is er bijna zoiets als een recht op beledigen, in het andere kan beledigen je op een volkstribunaal komen te staan. In Nederland is eerlijkheid een gekoesterde waarde en dus zeg je het als je geen zin hebt om op een feestje te komen, meld je je ex-vrienden dat ze van de verjaardagskalender zijn geschrapt en vraag je bij een cadeautje de bon om het te kunnen ruilen. In landen waar ‘eer’ en ‘beleefdheid’ op de voorgrond staan wordt zulke openheid veelal als bot getypeerd. Omgekeerd spreken Nederlanders niet zelden over ‘hypocrisie’ en ‘taboes die geslecht moeten worden’. Er is hier zowel een verschil in normen als in waarden. En nu die verschillen in één land bij elkaar komen, zowel als gevolg van een pluralisering van de autochtone bevolking als door de komst van allochtonen, is er aanleiding om een debat op gang te brengen over wat we in Nederland in de publieke ruimte aan verschillen dulden – en wat niet.²

DE AGENDERING IN 2002

Ongemerkt heb ik met de term ‘publieke ruimte’ een beperking overgenomen die er sinds ‘Balkenende 1’ aan het begrippenpaar ‘waarden en normen’ kleeft. Hoewel het CDA er tijdens acht jaar oppositie voeren al in alle nuance over had gereflecteerd, kwamen waarden en normen toch vooral bekend te staan als een soort van fatsoen. Bij zijn aanvaardingsspeech als lijsttrekker van het CDA op 5 november 2001 zei Balkenende onder meer: ‘Alles kan en alles wordt getolereerd in de publieke ruimte, zo lijkt het wel. Het is onbegrijpelijk dat iedereen zich bijvoorbeeld ergert aan de bekende voeten op de bank in de trein en het niet opstaan voor oudere mensen, en

*Balkenende heeft zich nooit
verzet tegen het door elkaar
gebruiken van ‘waarden en
normen’ en ‘fatsoen’*

het toch gewoon gebeurt. [...] Rekening houden met elkaar en elkaars eigendom en elkaar aanspreken moet weer normaal worden. Fatsoen moet weer op de agenda van de politiek en de samenleving komen. Fatsoen moet je gewoon doen.’ In de regeringsverklaring op 26 juli 2002

kwam die zinsnede ‘fatsoen moet je doen’ terug en ook hier klonk fatsoen in één adem met waarden en normen.³

Het is de vraag of Balkenende die versmalling voor lief heeft genomen dan wel opzettelijk heeft aangebracht. Weliswaar heeft hij bij andere ge-

legenheden ‘waarden en normen’ in een breder christendemocratisch en soms zelfs theologisch kader geplaatst,⁴ maar tegen het door elkaar gebruiken van ‘waarden en normen’ en ‘fatsoen’ heeft hij zich nooit verzet. Dat is opmerkelijk, omdat ‘waarden en normen’ normaliter verwijzen naar alle velden van moraliteit: het bankwezen, de economie, natuurbeheer, de zorgsector, het onderwijs, de politiek van hoog tot laag. Fatsoen en burgerszin zijn daar onderdeel van, maar we kunnen het evenzeer hebben over bonussen in het bank- en verzekeringswezen, over de toegenomen vraag om een laatstewilpil, over de scheiding arbeid-kapitaal, over de democratische structuur van politieke partijen of over de voorwaarden waaronder je een oorlog kunt steunen. In de ethiek heeft de term dus een veel bredere betekenis.

2003-2010

Gelanceerd door het kabinet en opgepakt door de media kwam er in de Nederlandse samenleving en de politiek een discussie op gang over waarden en normen. In november 2002 vroeg het kabinet de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) om advies inzake het belang van gedeelde waarden en normen voor het effectief functioneren van de samenleving. Aan de WRR werden drie vragen gesteld: (1) Welke gemeenschappelijke waarden binden onze samenleving? (2) Over welke waarden zouden in onze samenleving conflicten kunnen rijzen? (3) Welk beleid zou de overheid kunnen voeren op het gebied van waarden en normen?

Op 8 december 2003 – Balkenende I was na het LPF-debacle ter ziele en in mei 2003 was Balkenende II, een coalitie van CDA, VVD en D66 aangetreden – werd het WRR-rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* aan Balkenende aangeboden. Met die titel koos het rapport zijn insteek bij hinderlijk gedrag, iets wat opmerkelijk is daar immers ook gekozen had kunnen worden voor een nadruk op positieve waarden: ‘samen sterk’, ‘de betrokken burger’, ‘Nederland gidsland’! In het rapport verwelkomde de WRR waardepluraliteit, maar wees zij wel op de noodzaak van gedeelde waarden. De basis daarvan wordt gevormd door fundamentele mensenrechten als gelijkwaardigheid, vrijheid, privacy en onaantastbaarheid van het lichaam. Worden die geschonden, dan dient de overheid met de haar ter beschikking staande machtsmiddelen te handhaven. Daarnaast wijst het rapport op de waarden die als olie fungeren in het maatschappelijk verkeer: respect, empathie, mededogen, tolerantie, integriteit, waarachtigheid en verantwoordelijkheidszin. Met betrekking tot deze waarden sprak de WRR van ‘kleine deugden’, nodig om de ‘grote waarden van de rechtsstaat’ voor de langere duur veilig te stellen. Het schenden van deze waarden is ‘niet

onwettig maar wel onprettig'. Hier past geen regulering door de overheid maar veeleer het bespreekbaar maken van dit gedrag. Ook wees de WRR op de eigen verantwoordelijkheid van burgers en instituties, bijvoorbeeld voor het opstellen van meer specifieke normen en bij de overdracht van waarden en normen in gezin en school.⁵

Het rapport bood Balkenende aanknopingspunten in relatie tot het CDA-verkiezingsprogramma 2002. Ook daarin lag de nadruk op de verantwoordelijke burger en op de rol van het maatschappelijk middenveld. In zijn eerste reactie bij de aanbieding noemde Balkenende de 'kleine deugden' uit het WRR-rapport dan ook 'van het allergrootste belang'. De discussie in de media concentreerde zich, mede op basis van door hem gegeven interviews – of quotes daaruit –, vooral op het tegengaan van 'onbeschoft, hufterig gedrag'. Balkenende wees op de noodzaak dat burgers fatsoenlijk, vreedzaam en respectvol met elkaar omgaan, afzien van geweld, tolerant zijn, de Nederlandse taal leren en opstaan voor ouderen in de tram.

Ook in de uitgebreide kabinetsreactie op het WRR-rapport op 5 maart 2004 werd de vinger gelegd bij de verzuiving van de publieke moraal. Als voorbeelden werden genoemd: asociaal gedrag op straat, misbruik van collectieve voorzieningen, respectloosheid ten opzichte van ouderen, wan-gedrag van leerlingen en buitensporig geweld op de televisie.⁶ Als oorzaak waarom waarden en normen een probleem zijn geworden noemde het kabinet dat de individuele vrijheid van burgers, 'die terecht met hoofdletters' geschreven wordt, is gaan leiden tot egocentrisme. Ook werd de toegenomen pluriformiteit in Nederland als gevolg van immigratie als oorzaak genoemd. Een van de concrete gevolgen van het rapport was de inrichting van de website 16miljoenmensen.nl, die initiatieven wil stimuleren die burgers nemen om de leefbaarheid van hun buurt, wijk, dorp, stad, 'en soms het hele land' kunnen vergroten. In 2006 volgde het instellen van een 'Dag van Respect' op scholen.

Op 4 oktober 2006 – Balkenende II was ter ziele vanwege een breuk tussen D66 en Integratieminister Verdonk, een rompkabinet van CDA en VVD bereidde de volgende verkiezingen voor – verscheen de vertrouwelijke notitie *Bij vier jaar waarden en normen*. De notitie was geschreven door de Ministeriële Beleidsgroep Waarden en Normen (MBWM) op basis van een door de Rijksvoorlichtingsdienst uitgevoerde Belevingsmonitor. Met tevredenheid werd geconstateerd dat waarden en normen hoog op de publieke agenda staan. Nederland had dankzij de inzet van het kabinet meer besef gekregen van waarden en normen. Een week eerder had Balkenende tijdens het debat over de Miljoenennota 2007 al opgemerkt dat 'fatsoen geen vies woord' meer is. In de notitie stelden hij en de betrokken ministers dat 'normoverschrijdend gedrag in de publieke

ruimte een issue is geworden'. Duidelijk is dat de Nederlander niet meer alleen kijkt naar de overheid als moet worden opgetreden, maar ook zelf verantwoordelijkheid neemt. Dat alles dankzij de agendering door het kabinet. Femke Halsema van GroenLinks bezigde in dit verband de term 'zelfoverschatting'.

Het lijkt erop dat het normen-en-waardendebat na 2006 zijn beste tijd alweer had gehad. In de regeringsverklaring van Balkenende IV van 1 maart 2007 kwam het begrip slechts één keer voor, ondergeschoven bij één van de zes speerpunten van beleid, dat van 'sociale samenhang'. 'Fatsoen' kwam er in het geheel niet in voor. Betekende dit dat de nadruk op fatsoen en burgerzin eerder een centrumrechtse of liberale 'hobby' is dan een speerpunt van centrumlinkse of christelijk-sociale politiek? Of was de noodzaak van een normen-en-waardendebat inmiddels zozeer tot andere partijen doorgedrongen dat het geen partijpolitiek voordeel opleverde om hier een CDA-speerpunt van te maken? Linksom of rechtsom werd de normen-en-waardenagenda ook in de coalitie met PvdA en ChristenUnie verder uitgewerkt, waarbij nadrukkelijk ook de inbreng van deze laatste partij bij het belichten van de rol van het gezin als morele oefenplaats op zijn plaats is. Er komt bij dat zich spoedig na het aantreden van Balkenende IV de contouren van de kredietcrisis gingen aftekenen en in tijden van crisis geldt nu eenmaal: *zuerst das Fressen, dann die Moral* (Bertold Brecht). Ook werd de agenda in toenemende mate bepaald door Geert Wilders met diens aandacht voor normoverschrijdend gedrag bij moslims. Los daarvan zijn andere, dieperliggende redenen te noemen waarom de normen-en-waardenagenda van Balkenende niet is geworden wat velen ervan hadden gehoopt.

VERONACHTZAMING VAN STRUCTUREN?

Voor velen ter linkerzijde van het politieke midden is het normen-en-waardendebat onderdeel van een liberale agenda, aangezien immers de indruk werd gewekt dat de overheid moet terugtreden en de *civil society* het pri-

maat heeft. Voor zover die indruk klopt, dient het CDA zich inderdaad af te vragen in hoeverre zij de maatschappijanalyse van vele van haar inspirators voldoende recht doet. De theoloog Reinhold Niebuhr (1892-1971), volgens *Time Magazine* een van

Hoe groter de verbanden, hoe minder mensen zich op fatsoen laten aanspreken

de honderd belangrijkste Amerikanen van de twintigste eeuw, stelde in *Moral Man and Immoral Society* al dat hoe groter de verbanden, hoe minder mensen zich op fatsoen laten aanspreken.⁷ In een dorpspe gemeenschap

is wantrouwen zelden zo'n probleem als in een grootschalige samenleving. Niebuhr pleit daarom voor juridische, politieke en economische structuren waarin niet vertrouwen en liefde maar afdwingbaarheid en recht kernbegrippen zijn. Zulke structuren staan niet haaks op de liefde, zij zijn er zowel een voorwaarde voor als een uitwerking van. Met enige tegenzin had ook de theoloog Rauschenbusch (1861-1918) al gesteld dat rechtvaardige structuren ervoor kunnen zorgen dat slechte mensen goede dingen kunnen doen, net zoals onrechtvaardige structuren goede mensen tot slecht gedrag kunnen brengen.⁸

De nadruk op 'persoonlijke verantwoordelijkheid' kan zonder meer als een christendemocratisch *unique selling point* worden gezien. Er is voor een effectief samenleven meer nodig dan wet- en regelgeving, protocollen, en de handhaving daarvan. Maar evenmin als een gebouw kan worden opgetrokken zonder steigers kan het goede leven bestaan zonder hulpconstructies die rechten en plichten regelen, constructies die continu omgevormd en onderhouden moeten worden. Kennelijk is het CDA hier in de beeldvorming tekort gaan schieten: de suggestie werd gewekt dat de opbouw van een rechtvaardige maatschappij langs politieke, juridische en economische weg minder prioriteit had. Naarmate de aandacht voor structuren van respect en solidariteit verslapt komt een oproep tot burgerparticipatie dichter in de buurt bij een liberale visie op de (minimale) staat. Dat zal een van de redenen zijn waarom de sociaaldemocratie het normen-en-waardendebat niet echt wilde meemaken.

DE 'KLEINE DEUGDEN': EEN UITWEDSTRIJD

Met het agenderen van waarden en normen vul je een manco, spring je in een gat, maar precies de onbekendheid met het onbekende kan ook tegen je werken: met welk recht en welke expertise begeeft de politicus zich op het terrein van de moraal? Of mensen zich al dan niet fatsoenlijk gedragen is al nauwelijks een politieke vraag, laat staan of mensen ook fatsoenlijk zijn. Met de term 'kleine deugden' is bewust of onbewust de grens naar de morele psychologie gepasseerd. Een appel tot deugdzaamheid vanuit de overheid is bovendien ook privacygevoelig. De politicus die daarom niet spreekt over deugden maar wel een lans breekt voor waarden en normen speelt ook dan nog een uitwedstrijd; een waar ouders, pastores, leraren, opvoedingsdeskundigen, ethici, misschien iedereen wel met hart voor mensen, evenveel van afweet als jijzelf. Elke poging om op dit terrein een omslag tot stand te brengen, hoe bescheiden ook, zal met argusogen worden bekeken.

DE GELOOFWAARDIGHEID VAN DE POLITICUS EN ZIJN PARTIJ

Wie pleit voor fatsoen kan er zeker van zijn dat het ook eigen doen en laten volgens hoge fatsoensnormen wordt beoordeeld. Die beoordeling beperkt zich soms tot jij-bakken, gratis veelal, daar het immers nogal wies is dat iederéén weleens een fout maakt. Een wat vaker gehoord verwijt is dat het CDA een machtsmachine is die desnoods ten koste van beginselen en fatsoen aan de macht wil blijven. De uitspraak 'u draait en u bent niet eerlijk' aan het adres van de lijsttrekker van de PvdA in de aanloop naar de verkiezingen van 2006 is door velen opgevat als een poging tot het blameren van de tegenstander, ingegeven door een spindoctor en een christendemocraat onwaardig. En dat was het wellicht ook, al moet gezegd dat politiek nu eenmaal een machtsspel is, en macht corrupteert, aldus Kuitert in *Alles is politiek maar politiek is niet alles*.⁹ Wie stelt dat politici geen machtsspelletjes moeten spelen, heeft het politieke bedrijf nog onvoldoende doorgrond.

Toch is er één dossier waar de geloofwaardigheid van de premier-van-normen-en-waarden op een serieuzere wijze in het geding was: Irak. Het gaat er hier niet om of de Irak-oorlog al dan niet een rechtvaardige oorlog was,¹⁰ noch om de vraag of het kabinet, preciezer gezegd: het CDA-smaldeel daarvan, goede redenen had om een parlementaire enquête over de Nederlandse steun voor de inval in Irak te blokkeren. Waar het om gaat is de publieke verdenking dat er oneigenlijke redenen waren voor die blokkade. Herhaalde uiteenzettingen van de premier hierover hebben de scepsis niet kunnen bezweren. In mediadiscussies ontstond het beeld dat het CDA er belang bij had om de toedracht van de Nederlandse steun aan de inval in Irak verborgen te houden. Was de Nederlandse politieke steun voor de inval in Irak gebaseerd op door veiligheidsdiensten achtergehouden dan wel gemanipuleerde argumenten? Had zij iets te maken met de mogelijke benoeming van Jaap de Hoop Scheffer tot secretaris-generaal van de NAVO? Voor Balkenende was de erkenning dat de beeldvorming rond dit onderwerp een 'eigen leven was gaan leiden' reden voor het instellen van de commissie-Davids in januari 2009. Nog los van de vraag of deze commissie zwaar genoeg was en ook los van de vraag of Balkenende gelijk had in zijn aanvankelijke relativering van het eindrapport van de commissie, kan gesteld worden dat bij velen de indruk bleef bestaan dat deze doorgewinterde christendemocraat zuinig was als het om zelfonderzoek ging. En dat terwijl volgens diezelfde publieke moraal de bereidheid tot zelfonderzoek en -kritiek voorwaarde is voor de geloofwaardigheid van de politicus. Een kabinet dat besluit tot de aanpak van 'notoire bronnen', van asociaal gedrag, tot handhaving, tot bestrijding van haat en geweld, tot tegengaan

van eigenrichting, tot verbetering van de kwaliteit van de leefomgeving, to hulp bij opvoedingsproblemen en tot signalering en preventie van het ontsporen van jongeren,¹¹ zo'n kabinet moet de hand in eigen boezem durven steken. Het verkiezingsprogramma 2002 van het CDA, *Betrokken samenleving, betrouwbare overheid*, dat met medewerking van Balkenende tot stand kwam, erkent dat de publieke moraal en die van de overheid communicerende vaten zijn. In zijn aanvaardingsspeech als lijsttrekker van het CDA in 2001 vroeg Balkenende om een overheid die 'met dezelfde maat gemeten wordt, als die ze oplegt'. De invoering van de Balkenendenorm en de loonmatiging bij bewindspersonen onder zijn premierschappen zijn in dat opzicht van een onbesproken voorbeeldigheid geweest. Vermeldenswaard is ook dat premier Balkenende voor zover bekend op geen enkel moment in opspraak is geweest in verband met zaken als declaraties, belangenverstrengeling of persoonlijke omgangsvormen. Maar de ketting van iemands geloofwaardigheid is nu eenmaal zo sterk als zijn zwakste schakel – en in dit geval is die schakel het Irak-dossier.¹²

'ALTIJD WEER DIE RELIGIEUZEN'

In de jaren-Balkenende is de maatschappelijke beeldvorming over godsdiensten grimmiger geworden. '9/11', de moord op Theo van Gogh, de cartoonrellen en aanhoudende terroristische dreigingen hadden niet alleen invloed op de reputatie van de radicale islam, maar ook op die van godsdienst in het algemeen. Ook als een godsdienst niet oproept tot fysiek geweld, onderdrukt zij op subtiele wijze de authenticiteit, autonomie en het geluk van mensen. Het beleid van sommige christelijke scholen op het terrein van de seksuele moraal, de afwijzing van het evolutionisme door gelovigen en de continue stroom van schandalen rondom seksueel misbruik in de rooms-katholieke kerk bevestigen het beeld van 'gristenen' die langs slinkse wegen een feodale moraal aan een postmoderne maatschappij willen opleggen – en ondertussen neemt men het zelf met die moraal niet al te nauw. Aan die beeldvorming wordt tot in serieuze films, documentaires en conferences bijgedragen.

Het wantrouwen tegen godsdienst heeft de discussie over waarden en normen geen goed gedaan. Daarbij kan ook een rol gespeeld hebben dat velen een kabinet met twee christelijke partijen, aangevuld met partij waarvan de vicepremier eveneens aan de 'gereformeerde' vU had gestudeerd, al helemaal te veel van het goede vonden. D66, dat van 2003 tot 2006 de normen-en-waardencampagne had ondersteund, zette Balkenende iv vanaf 2007 neer als betuttelend. Het rookverbod voor de horeca en campagnes om opvoedingsproblemen vroegtijdig te signaleren hebben dit imago

evenmin geholpen. Het lijkt erop dat velen het kind van de waarden en normen met het badwater van de betutteling hebben weggegooid.¹³

SLOT

Bij het afscheid van Balkenende schreef *Trouw* op 16 oktober 2010: ‘Van het persoonlijke programma van de gewezen premier, mensen moesten meer hun eigen verantwoordelijkheid nemen en normen en waarden dienden in hun oude glorie hersteld te worden, is alleen het eerste in echt beleid omgezet. Het discours over normen en waarden is grotendeels academisch gebleven. Balkenende is er nooit in geslaagd dit streven om te zetten in tastbaar beleid.’

Er is weinig reden om deze analyse als te pessimistisch te beschouwen. Veel van de problemen die in 2002 werden benoemd, zijn nog allerminst verholpen – terwijl zich ondertussen wel nieuwe vormen van normoverschrijding hebben aangediend. Behalve al datgene wat het CDA, Balkenende, de regering, de LPF en de WRR in 2001-2003 signaleerden, is ultimo 2010 te denken aan een toevloed van ranzige en occulte mediaproducties, aan de beledigende en ridiculiserende toon van de interviewers van bestaande en nieuwe omroepen en aan de hardere toon van het politieke debat in en buiten de Kamer. Het ‘effe dimmen’ van Jan Marijnissen in 1997 tegen Kamer voorzitter Weisglas was nog onschuldig vergeleken met de *ad hominem*-aanvallen die sommige PVV-Kamerleden in recente jaren ten beste gaven, uitspraken die overigens op internetfora al jarenlang bon ton zijn. Te den-

ken is ook aan het aantal geweldsincidenten tegen moskeeën, evenals aan de voortgaande straatterrorie door groepen allochtone jongeren in sommige steden. De maatregelen die het kabinet-Rutte voorstaat om onwettig gedrag te voorkomen, kunnen alleen slagen wanneer de samenleving zich op een breed front, en langdurig, op de noodzaak

Het debat moet in nieuwe termen worden vertaald: minder moraliserend, minder burgermansfatsoen, zelfkritischer

van vroeg opgedane en gezamenlijk beoefende ‘kleine deugden’ bezint. De christendemocratie beschikt op dit terrein over een unieke heuristiek voor problemen en hun oplossingen. Het is de verdienste van Jan Peter Balkenende dat hij op een beslissend moment de waarde van de christendemocratie voor een vastgelopen maatschappelijk debat heeft verzilverd. Maar zijn initiatief moet door een volgende generatie CDA-politici in nieuwe termen worden vertaald: minder moraliserend, zelfkritischer, zich uitstrek-

kend buiten de beperkte scope van het burgermansfatsoen. Dat er aan zo'n debat behoefte is, staat buiten kijf. Normoverschrijdingen van allerlei aard zijn immers niet alleen christendemocraten, maar alle weldenkende burgers een doorn in het oog. En voor zover dat klopt, kunnen we veilig zeggen dat het eigenlijke normen-en-waardendebat nog maar net is begonnen.

Noten

- 1 De belangrijkste andere factor naast normen wordt gevormd door deugden. Daarover hieronder meer.
- 2 Vgl. Theo Boer, 'Lang leve het Nederlandse volk!', in: Jos Kole en Gerrit de Kruijf (red.), *Het ongemak van religie. Multiculturaliteit en ethiek*. Kampen: Kok, 2005, pp. 115-135.
- 3 In een notitie aan zijn partij en aan het kabinet nam ook de LPF'er Herman Heinsbroek (Economische Zaken) het begrippenpaar 'waarden en normen' in de mond. Volgens hem moet de overheid het goede voorbeeld geven: 'Politologo met die waakvlam moet weg, het zijn geen verwarmingsmonteurs of pijpfitters. Strak in het uniform, geen oorringetje, staartjes enz.' Als het om fatsoen gaat, ging het volgens hem over zaken als 'opstaan in de tram voor ouderen, geen geweld op de tv, niet wildplassen en geen hondenpoep of afval meer op straat'.
- 4 Zie bijvoorbeeld Jan Peter Balkenende, *Anders en beter. Pleidooi voor een andere aanpak in de politiek vanuit een christen-democratische visie op de samenleving, overheid en politiek*. Soesterberg: Aspekt, 2002. Eind 2004 organiseerde Balkenende een Europese conferentie rond het begrip 'waarden en normen'. Daar gaf hij aan veel van zijn ideeën te ontleenen aan de Amerikaanse socioloog Amitai Etzioni; zie ook Jan Peter Balkenende, 'Towards a value-driven approach for society, market and politics', zijn toespraak bij het in ontvangst nemen van het eredoctoraat van Yonsei University op 28 april 2010.
- 5 Opmerkelijk genoeg wees de WRR erop dat de toegenomen onvrede over de publieke normvervaging slechts ten dele ligt in verruwing van de samenleving. Een andere reden is een kritischer en minder tolerante houding bij de burgers waar het gaat om 'onprettig' gedrag.
- 6 Tweede Kamer der Staten Generaal, *Publieke moraal*. Brief van de Minister-president aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, Vergaderjaar 2003-2004, 29454, 2.
- 7 Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society. A Study of Ethics and Politics*. New York: Scribner, 1932.
- 8 Walter Rauschenbusch, *Christianizing the Social Order*. New York: Macmillan, 1912.
- 9 H.M. Kuitert, *Alles is politiek maar politiek is niet alles. Een theologisch perspectief op geloof en politiek*. Baarn: Ten Have, 1985.
- 10 Vgl. Kees Versteegh, 'Oorlog Irak was en blijft rechtvaardig. Christelijk ethicus Th. Boer hekelt eenzijdig pacifisme van kerkleiders', interview, *NRC Handelsblad*, 7 juni 2003.
- 11 Tweede Kamer der Staten Generaal, *Publieke moraal*, 12-16.
- 12 Overigens: gesteld dat het laatste kabinet zou hebben toegegeven dat er in de aanloop naar de Irak-oorlog verwijtbare fouten waren gemaakt (dat is wat anders dan stellen dat je met de kennis van nu wellicht anders zou hebben besloten), is het de vraag hoe de publieke opinie daarop had gereageerd. Ongetwijfeld zouden sommigen hier de term 'sorrycultuur' voor hebben gebezigd, een term die impliceert dat een politicus die fouten maakt en daar geen politieke consequenties uit trekt, ongelooftwaardig is.
- 13 In *Bij vier jaar waarden en normen* in 2006 gaf het kabinet overigens ook zelf al aan dat het onderwerp 'waarden en normen' politiek-ideologisch geladen is.